

دکتر عنایت الله خلیل هدف

معاون تحقیقات علمی پوهنتون دعوت،

استاد کادری برنامه ماستری روابط بین الملل

Sekhalil58@gmail.com

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸

www.dawat.edu.af  
Journal@dawat.edu.af

## درآمدی بر روش‌شناسی، تطور تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

### چکیده

پژوهش حاضر به روش‌شناسی تحقیق، تطور مراحل تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی به صورت درآمدی و فشرده پرداخته است. با درک اهمیت و ضرورت پژوهش‌های علمی برای جامعه اکادمیک افغانستان؛ هدف و مقصد این پژوهش توسعه و تقویت انگیزه مطالعات پژوهشی و تحقیقات علمی در میان نسل تحصیل کرده، به خصوص در نهادهای اکادمیک، مراکز علمی و پژوهشی و مؤسسات سکتوری و توسعه ای کشور می‌باشد. پرسش اساسی پژوهش این است که: روش شناسی تحقیقات علمی در علوم اسلامی و دانش غربی چه اشتراکات و تفاوت‌های مفهومی و کاربردی دارد و آیا ممکن است علوم انسانی و اجتماعی با روش‌های تجربی استقرائی پژوهش گردد؟

مفروضات پژوهش بر آن است که میراث فکری و کلامی قدیم علما و فلاسفه اسلام در مراحل مختلف تاریخ علوم بر بیداری و غنای معرفتی اندیشمندان غربی دوران رنسانس اثرات مثبت بجا گذاشته است. به نظر می‌رسد فلاسفه و اندیشمندان غربی در ضدیت با انحرافات دینی و استبداد سیاسی کلیسای قرون وسطی در اروپا، با ظهور رنسانس یکسره با ارزش‌های معنوی، اخلاقی و دینی وداع گفتند و تمدن غربی را در جهت مادیت افسار گسیخته با شعارهای اصلاحات و خردگرایی هدایت کردند. مطالعات روشمند می‌رساند که روش شناسی اسلامی و غربی، با مرجعیت‌های فکری و فلسفی متفاوت، اما با عقلیت منفعت و متعاطف می‌توانند در حوزه‌های پژوهشی داد و ستد داشته باشند و به کشف مکونوات طبیعت و خدمت به بشریت نایل آیند. این پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی بوده، با رویکرد مطالعات کتابخانه ای سامان دهی شده است.

نتایج و داده‌های تحقیق، دقت و غنای فکر اسلامی را در پیوند به تعبیر کاربرد واژه‌های روش‌شناسی، ویژگی‌ها، تطبیقات و انواع تحقیقات علمی نشان می‌دهد. مطالعات تخصصی تحلیلی نصوص و آموزه‌های اسلامی دال بر آن است که پژوهشگر واقعی با داشتن ایمان و اخلاص و اتقان، وظیفه استخلاف و آبادانی را بر روی کره خاکی انجام می‌دهد و اجر و منزلت اخروی را کمایی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: روش شناسی، تحقیق علمی، مفهوم روش، مفهوم تحقیق، مفهوم علم، تراث اسلامی.

## Abstract

The present study has dealt with the methodology of research, the evolution of historical stages, characteristics and types of scientific research in a concise and informative manner. Understanding the importance and necessity of scientific research for the academic community of Afghanistan; the aim and purpose of this study is to develop and strengthen the motivation for research studies and scientific research among the educated generation, especially in academic institutions, scientific and research centers, and sectoral and development institutions of the country. The basic question of the study is: What are the conceptual and practical similarities and differences between the methodology of scientific research in Islamic sciences and Western knowledge, and is it possible to research the humanities and social sciences with inductive empirical methods? The assumptions of the study are that the intellectual heritage and ancient sayings of Islamic scholars and philosophers at different stages of the history of science have had positive effects on the awakening and cognitive enrichment of Western thinkers during the Renaissance. It seems that Western philosophers and thinkers, in opposition to religious deviations and the political tyranny of the medieval church in Europe, completely said goodbye to spiritual, moral, and religious values with the advent of the Renaissance and led Western civilization towards unbridled materialism with the slogans of reform and rationalism. Methodological studies show that Islamic and Western methodologies, with different intellectual and philosophical authorities, but with open and sympathetic rationality, can interact in research areas and achieve the discovery of the hidden secrets of nature and service to humanity. This research is of a descriptive-analytical type and has been organized with the approach of library studies. The results and data of the research show the precision and richness of Islamic thought in relation to the interpretation of the use of methodological terms, characteristics, comparisons, and types of scientific research. Specialized analytical studies of Islamic texts and teachings indicate that a true researcher, with faith, sincerity, and dedication, performs the duty of succession and development on earth and achieves the reward and status in the hereafter.

**Keywords:** Methodology, scientific research, concept of method, concept of research, concept of science, Islamic heritage.

# Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2  
(Fall & Winter 2025)

Volume  
**13**

Received: 2025/12/27  
Accepted: 2026/3/9

[www.dawat.edu.af](http://www.dawat.edu.af)  
[Journal@dawat.edu.af](mailto:Journal@dawat.edu.af)

## بیان مسئله

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: امروزه جوامع پیشرفته، در سطوح بالایی از هرم معرفتی قرار گرفته‌اند و رهبری پژوهش‌های علمی و فناوری را از آن خود نموده‌اند؛ درحالی که جوامع عقب‌مانده در دامنه‌های زیرین هرم معرفتی دست و پا می‌زنند و دست نگر و دنباله‌رو جوامع پیشرفته می‌باشند.

دانش و پژوهش منحصر به فرد، گروه، قوم، زبان، مذهب و دین خاص نیست؛ بلکه میراث علمی همه انسان‌هاست و هر فرد، گروه و جامعه‌ای می‌تواند به قدر جهد و تلاش و استفاده از خرد، در پیشگیری روش‌ها و قوانین فهم و کسب معرفت، به قله‌های هرم معرفتی صعود نماید و از این هبة الهی بهره‌مند گردد.

در جهان معاصر جوامع بشری، به ویژه دولت‌ها با داشتن مراکز مطالعات و تحقیقات علمی و تخصصی درجه‌بندی می‌شوند. دولت‌های پیشرفته صدها و هزارها مراکز تحقیقات علمی دارند که اندیشمندان و پژوهشگران در رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی و طبیعی و فناوری مشغول تحقیق و پژوهش هستند و پیهم علما و متخصصین را از گوشه و کنار دنیا جذب نموده، زمینه تحقیق و پژوهش را برایشان فراهم می‌سازند. بدین ترتیب سال‌هاست فرار مغزها و نخبه‌ها از کشورهای جهان سوم، به طور خاص از کشورهای اسلامی به غرب ادامه دارد. مایه تأثر و تأسف این است که در بیشتر کشورهای اسلامی نظام‌های استبدادی طی یک قرن اخیر، خود زمینه را فراهم ساخته‌اند و فراهم می‌سازند تا اندیشمندان و نخبه‌گان در نتیجه اختناق سیاسی و علمی، مجبور به مهاجرت می‌گردند و کشورهای غربی از اندوخته‌های علمی و تجارب کاری نخبه‌گان دنیا استفاده

می‌نمایند؛ در حالی که جوامع اسلامی با داشتن منابع بشری پرتوان، جغرافیای سیاسی تعیین کننده و منابع و موارد سرشار طبیعی در حوضیض درماندگی، ناتوانی، جهل و بی سواد، جنگ و ویرانی دست و پا می‌زنند و داشته‌های خدا دادشان توسط قدرت‌های پیشرفته به انواع گوناگون غارت می‌گردد.

گفتنی است که در دوره‌های شگوفایی تمدن اسلامی از قرن‌ها پیش فرار مغزها و هجرت نخبه‌ها بر عکس امروز بود؛ چیز فهمان و نخبه‌گان در اروپا به مراکز تمدنی خلافت‌های اسلامی در اندلس، دمشق، بغداد، قاهره، خراسان، بخارا، نیشابور و حوزه‌های دیگر علمی و فرهنگی اسلام رجوع می‌کردند و دانش و تجربه کسب می‌کردند، و چه بسا که خلفا و زعمای دولت‌های اسلامی در دوره‌های قوت و عظمت تمدن اسلامی علما و نخبه‌گان حوزه‌های تمدنی غربی را از ادیان و طیف‌های مختلف با ارتباطات دیپلماتیک و یا با پرداخت پول از نزد شاهان و امپراتوران بیزانس، روم، اکس لاشاپل و جاهای دیگر به دیار اسلام احضار می‌کردند و از داشته‌ها و تجارب آنان در راستای توسعه بشری و شگوفایی تمدن اسلامی استفاده می‌نمودند؛ اما در قرن‌های اخیر مسأله برعکس رو نما گردید.

کشور ما افغانستان یکی از جوامعی است که از این ناحیه به شدت رنج می‌برد؛ نیروی بشری جامعه مه‌دور گردیده، سرمایه‌های طبیعی کشور در دل زمین باقی مانده، از کاروان توسعه انسانی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و سیاسی عقب مانده است. سطح سواد علمی پایین و فقر و تنگدستی بیداد می‌کند. کم از کم طی نیم قرن اخیر بیشترین تحصیل کردگان و نخبه‌گان و متخصصان جامعه در نتیجه تحولات سیاسی و مجبوریت‌های حیاتی مجبور به ترک وطن گردیده، کشورهای دیگر از توانایی‌های‌شان بهره می‌گیرند. مهاجرت سرسام‌آور نیروی جوان و فرار مغزها و نخبه‌گان جامعه ما در عرصه‌های مختلف فکری

بسیار تکان دهنده و قابل تأمل است. آمار و نتایج و پیامدهای این مهاجرت‌ها در چارچوب تحقیقات علمی و تحلیل و ارزیابی آن نشان دهنده حجم و گستردگی معضله مهاجرت و فرار نخبه‌گان را نمایان می‌سازد. (کنفرانس علمی مهاجرت افغان‌ها به خارج، پوهنتون سلام کابل، سرطان ۱۴۰۴). با درک این واقعیت‌های ناگوار و نیاز مبرم جامعه تحصیلات عالی و نهادهای مطالعاتی و تحقیقاتی کشور به بیداری و سعی و تلاش برای ارتقای علمی و پژوهشی، این مقاله در راستای سهم‌گیری در تقویت فهم و دانش و توسعه مطالعات و تحقیقات علمی به دست اندرکاران تدریس و تحقیق و دانشجویان دوره‌های تحصیلات عالی ارایه می‌گردد. با توجه به آنچه مطرح شد، تحقیق کنونی به دنبال بررسی روش‌شناسی، تطور تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی می‌پردازد. از این رو، پرسش‌های اساسی و محوری پژوهش کنونی را در چند محور اساسی می‌توان چنین مطرح نمود:

- روش‌شناسی و تطور تاریخی تحقیقات علمی در سیاق اسلامی و اندیشمندان غربی چه تفاوت‌ها و چه اشتراکات فکری و فلسفی دارد؟
- مفاهیم روش‌شناسی، تحقیق علمی و تعریف علم در فرهنگ و تراث اسلامی و اندیشه غربی چه تمایزات مفهومی در عرصه دانش و پژوهش بجا گذاشته است؟
- آیا ممکن است علوم انسانی و اجتماعی، به شمول علوم سیاسی و روابط بین الملل با روش‌های تجربی استقرائی علوم طبیعی مطالعه و پژوهش گردد؟
- روش‌های تحقیق علمی به موازات کثرت و گستردگی علوم و فنون طبیعی و بشری متعدد و متنوع است. چگونه می‌توان روش‌های متنوع را در حوزه‌های پژوهشی محدودتر جمع و دسته‌بندی نمود؟

در پیوند به پرسش‌های مطرح شده، پاسخ‌های احتمالی و فرضیه‌های پژوهش‌ها در چندمورد زیر به گونه خلاصه چنین مطرح می‌شود:

- مفروضات این پژوهش بر آن است که میراث فکری و کلامی قدیم علما و فلاسفه اسلام در مراحل مختلف تاریخ علوم در نتیجه ارتباطات و داد و ستد علمی از طریق حوزه‌های تمدنی اسلام و ترجمه فلسفه یونان بر بیداری و غنای معرفتی اندیشمندان غربی دوران رنسانس اثرات مثبت بجا گذاشته است.
- به نظر می‌رسد رنسانس غربی در تقابل با انحراف مسیحیت کلیسای قرون وسطی، به همه ارزش‌های دینی وداع گفت و تمدن غربی را در جهت مادیت محض هدایت کرد.
- روش‌شناسی اسلامی و غربی، با مرجعیت‌های فکری متفاوت؛ اما با عقلیت باز و انعطاف‌پذیر می‌توانند در حوزه‌های علمی، پژوهشی و استفاده از دست‌آوردهای فناوری عصر امروز با یکدیگر همکاری کنند و به کشف مکنونات طبیعت و خدمت به بشریت نایل آیند.
- این تحقیق از نوع تحقیق توصیفی-تحلیلی است که اطلاعات مورد نیاز به شکل کتابخانه‌ای مطالعه و تحریر می‌شود. محتوای پژوهش حاصل مطالعات و مراجعات ژرف به کتب و آثار فکری و دروس اکادمیک نویسندگان و اندیشمندان حوزه تحقیق و پژوهش در جهان اسلام می‌باشد. این پژوهش عموماً به اسلوب انگیزشی انجام یافته و مخاطب آن بیشتر نسل دانشگاهی و اکادمیک کشور است؛ نسلی که بار سنگین دانش و پژوهش، کشف گنجینه‌های سرشار مادی و معنوی، آبادانی میهن و استخلاف در روی زمین را بر دوش می‌کشند.

### تطور تاریخی تحقیقات علمی

کسب معرفت و روش‌های بحث و تحقیق علمی همگام با سیر تحولات زندگی بشر، مراحل تاریخی مختلفی را پیموده تا اینکه به مرحله کنونی رسیده است. بسیاری نویسندگان و صاحب‌نظران، روش‌های بحث و تحقیق علمی امروزی را به تحولات جوامع غربی نسبت می‌دهند. گفته می‌شود که سایر رشته‌های علوم اجتماعی از فلسفه، به طور خاص از فلسفه یونانی زاده شده و راه تخصص و تکامل پیموده است.

در اینجا باید تذکر داد طوری که می‌دانیم فلسفه یونانی همواره به ارزش‌های اخلاقی و ایجاد جامعه عادل تأکید داشته و موضوعاتی که محور بحث و مناقشه فلاسفه یونان، امثال سقراط، افلاطون، ارسطو و دیگران قرار داشت با معیارها و صفات ارزشی همراه بوده که بر اساس آن جامعه و دولت باید استوار گردد، حتی برخی از این اندیشمندان، خود را در پای ارزش‌های «فضیلت و عدالت» قربان نمودند. (عبدالرحمن بدوی، ۱۹۷۹: ۶۹) این ارزش‌ها و معیارها و صفات ارزشی بعدها در اندیشه فلاسفه مسلمان؛ مانند فارابی، ابن سینا، ابن رشد، ابن خلدون و دیگران در روشنایی آموزه‌های اسلام بسط و توسعه بیشتر یافت؛ اما روش‌های بحث و تحقیق علمی غربی در دوران رنسانس، در تقابل با سلطه کلیسای قرون میانه در سایه فلسفه لیبرالیسم و سکولاریسم زیر عناوین اصلاحات دینی و خردگرایی رشد نمود و با همه ارزش‌های معنوی و فضایل اخلاقی در تقابل و تضاد قرار گرفت.

اندیشمندان غربی، حسب رأی ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴م) به این نظر اند که عقل انسانی که یگانه وسیله کسب و حصول معرفت است، بر سه مرحله تاریخی (مرحله فکر دینی، مرحله فکر میتافیزیکی و مرحله عقلانی یا مادیگرایی) عبور نموده است

مرحله سومی یا اخیر بر فکر غربی امروزی حاکمیت دارد که گاهی تحت نام خردگرایی و سکولاریسم شناخته می‌شود. با ملاحظه اینکه فکر غربی امروزی، با آنکه ادعای خردگرایی و مادیت دارد، باز هم نتوانسته به صورت کلی از فکر دینی و میتافیزیکی جدا شود که شواهد آن در مراحل تاریخی مختلف و در طرز تفکر مکاتب فلسفی و بسیاری از اندیشمندان غربی و کشمکش‌های اجتماعی و تاریخی در گذشته و حال به کثرت مشاهده گردیده است.

به هر صورت، روش‌های کسب معرفت و تحقیق علمی مراحل ابتدایی و بدیهی و فلسفی را با استخدام حواس، خیال و حدس طی نموده تا این‌که به مرحله تحقیق علمی امروزی، علی‌القل در جوامع غربی رسیده است. (دکتر صدقه یحیی فاضل، ۲۰۰۳)

مجموعات بشری مراحل زمانی و تاریخی مختلف را پشت سر گذاشته‌اند و در این سیر تاریخی، انسان تا حد زیادی معرفت و شناخت حقیقت پدیده‌ها، طبایع اشیاء و تحولات محیط ماحول را حاصل نموده که مراحل و مراتب معرفتی مجموعه‌های بشری در این راستا مختلف و متفاوت می‌باشد.

اندیشمندان علوم اجتماعی، مراحل تکوین شناخت و معرفت را برای انسان در سه مرحله تفسیر و تحلیل نموده‌اند. این سه مرحله عبارت‌اند از مرحله معرفت فطری و ابتدایی، مرحله معرفت فکری و فلسفی و مرحله معرفت علمی و تخصصی که هر مرحله سطح فهم و تفسیر و تحلیل اشیاء، حقایق و پدیده‌ها را در انسان‌ها و با تبعیت از آن در جوامع بشری تشکیل داده است. گاهی این مراحل معرفتی سه‌گانه با اصطلاحات معرفت خصوصی یا شخصی که به طور فطری و با تجربه و ممارست شخصی اکتساب می‌شود، معرفت اجرایی که با فهم و ادراک افکار و قوانین و تجارب به مرحله اجرا قرار می‌گیرد

و معرفت افتراضی که با تعمق و درک واقعی حقایق پیشبینی می‌گردد که این نوع معرفت از اهمیت بالایی در سطوح معرفتی قرار دارد. (خلیل هدف، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۶)

علوم طبیعی و ساینسی (فیزیک، کیمیا، بیولوژی، ریاضیات و...) در تحقیقات علمی با روش «تجربه، مشاهده و استنتاج» پیشگام گردیده است. سپس عده‌ای از اندیشمندان معاصر علوم اجتماعی، با خوشبینی و الگو برداری از روش علوم طبیعی، موضوع استفاده از «روش علمی» را در علوم اجتماعی و سیاسی نیز در پیش گرفته اند.

### تعریف مفهومی علم از منظر اسلامی و غربی

در اینجا ما به صدد مفاهیم و تعاریف لغوی علم نمی‌باشیم؛ چه تعاریف‌های زیادی برای واژه علم صورت گرفته، که گفته شده بیشتر از سی تعریف برای علم ارایه گردیده است. ما به دو تعریف بزرگ مفهومی علم در سیاق اسلامی و سیاق غربی بسنده می‌کنیم.

**مفهوم علم در سیاق اسلامی: ۱-** تعریف صوری (با پس منظر منطق صوری): علم عبارت از معرفت ماهیت اشیاء است که شامل لفظ و تصور، معرفت حدود منطقی و فلسفی است که اساس آن را حدود یا کلمات مفرد تشکیل می‌دهد. این تعریف در میان علمای قدیم مروج بوده است. البته منطق صوری حدی بحث طولانی است که در اینجا به آن نمی‌پردازیم و از حوزه این مقاله خارج است. ۲- تعریف کاربردی علم که در مقابل تعریف منطق صوری قرار می‌گیرد. دیدگاه کاربردی علم اصل و ماهیت اشیاء را در استعمال می‌داند و کلمات مفرد را اعتبار نمی‌دهد؛ بلکه الفاظ و کلمات مفرد در جمله و استعمال معنا می‌یابد. وقتی یک کلمه مفرد را در سیاق کاربردی تعریف می‌نماییم، در زمان و مکان مشخص و به طریقه مشخص معنی پیدا می‌کند. پس تعریف کاربردی علم عبارت از «اعتقاد جازم مطابق واقع» می‌باشد که عالم محقق مطابق علاقه و رشته مورد

نظر خود با به کار انداختن هرگونه ابزار دست داشته سعی می‌کند به «حقیقت علمی» نایل آید. بنا بر آن، علمای اسلام، به خصوص علمای اصول وقتی علم را به مفهوم کاربردی تعریف نموده اند آن را مستقیماً به اعتقاد جازم شخص یا جماعت در زمان و مکان و طریقه معین ارتباط داده اند. پس علم از نگاه کاربردی اسلامی عبارت از اعتقادات جازم معتقدین آن مطابق واقع است، نه ماهیات جوهری منطق صوری فلسفی. همین تعریف کاربردی اسلامی در عصر امروزی مروج و سازگار به نظر می‌رسد. پس از نظر اندیشمندان مسلمان مقصد عالم محقق از علم: رسیدن به حقیقت علمی در یک موضوع با استعمال همه وسایل و ابزارهای مناسب دست داشته می‌باشد. (ابن خلدون، ۲۰۰۵: ص ۷-۸)

**مفهوم علم در سیاق غربی:** مفهوم علم در دیدگاه غربی با قیود و شروط و مفردات آن در تعریف زیر خلاصه می‌شود: «علم همان شاخه‌ای از مطالعات مرتبط با ساختار منظم از حقائق به اثبات رسیده، است که تابع قوانین عام و در برگیرنده طرق و روش‌های معتمد بوده و به کشف حقائق جدید در چوکات آن مطالعه دست یابد.» (Karl Popper, The, 1959, p. 27)

ملاحظه می‌شود که در این تعریف؛ مجموعه‌ای از کلید واژه‌ها، اصطلاحات و عناصر تحقیق علمی مانند: موضوع، روش، نظریات و میکانیزم‌ها در مجموع تعریف گسترش یافته است.

باید گفت که هر یکی از دو تعریف (اسلامی و غربی) مرجعیت‌های فلسفی مختلف را پیشکش می‌کنند؛ یعنی مرجعیت استنباطی عقلی و مرجعیت استقرائی تجربی. هر دو را می‌توان در چارچوب مرجعیت روش‌شناسی مبتنی بر عقلیت و معرفت منفتح و باز،

در دو سیاق منهجی و روش‌شناختی جمع نمود؛ یعنی روش اکسیوماتیک افتراضی معاصر غربی، و روش استدلالی کاربردی اسلامی.

### تحلیل مفاهیم روش تحقیق علمی

پس از ارائه مقدمات و درآمدهای شناخت عمومی افکار و نظریات حوزه‌های پژوهشی، به پاره‌ای از تعاریف و مفاهیم روش‌شناختی تحقیقات علمی می‌پردازیم. روش تحقیق علمی به میکانیزمی اطلاق می‌شود که توسط آن معلومات دقیق و همه‌جانبه در مورد یک مسأله یا یک مشکل علمی معین حاصل می‌گردد. در ترکیب «روش تحقیق علمی» سه واژه یا سه مؤلفه قابل تعریف و تفسیر است:

#### • مفهوم روش یا «منهج» Method

روش به معنای راه واضح، سنت، طریقه که بر شیوه‌های اعمال نظر در علوم اطلاق می‌گردد. از دیدگاه علمای مسلمان روش‌های مطالعه «انسان»، روش‌های مطالعه «خطاب»، روش‌های مطالعه و نقد «سند»، روش‌های نقد «متن»، با معیارهای علمی کاربرد جدید را منهج یا روش می‌گویند؛ اما از نظر نویسندگان غربی روش (Method) عبارت از شیوه و راهی است که مبتنی بر آن و به وسیله آن پژوهشگر به نتیجه معین دست می‌یابد؛ اگرچند این شیوه از قبل تشخیص و تعیین نشده باشد. (نگاه: دبلوکریسول، ۲۰۱۴) یا روش عبارت است از «برنامه‌ای که یک سلسله کارکردهای تنظیم شده را تکمیل نماید، و به جلوگیری از بعضی اخطاء رهنمایی کند، تا پژوهشگر به نتیجه مشخص برسد.» (مولودی، احد، ۱۳۹۰) مبانی روش تحقیق یا روش عبارت از مجموعه‌ای از قواعد ثابت است که به کمک آن‌ها می‌توان از خطا اجتناب کرد و به معرفت حق رسید. (نگاه: رونی دکارت، مقال عن المنهج)

البته هر دو تعریف (اسلامی و غربی) دو روش مختلف مبتنی بر مرجعیت‌های فلسفی را پیشنهاد می‌کنند که روش اسلامی بر اساس استنباط عقلی، و روش غربی بر اساس استقراء تجربی استوار می‌باشند. هر دو تعریف را می‌توان در چارچوب یک روش مبتنی بر عقلانیت باز، در دو سیاق و استقامت روش‌مند (روش اکسیومی - پیش فرض - معاصر، و روش احتجاجی کاربردی) مطالعه نمود.

#### • مفهوم تحقیق، Research

تحقیق و پژوهش در عربی بحث گفته می‌شود. بحث در لغت: به معنای جستجو، تفتیش، کاویدن در خاک به قصد جستجوی چیزی آمده است. کلمه بحث در قرآن کریم اینچنین تعبیر گردیده است: ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوَاءَ أَخِيهِ﴾ [المائدة: ۳۱]

ترجمه: سپس خداوند زاغی را فرستاد که در زمین، جستجو (و کندوکاو) می‌کرد؛ تا به او نشان دهد چگونه جسد برادر خود را دفن کند.

در تفسیر آیت فوق روایت شده که در باره قابیل و هابیل فرزندان آدم علیه السلام نازل گردیده است، آن‌گاه که قابیل برادر خود هابیل را به قتل رساند، ندانست که با جسد وی چه کند. خداوند متعال دو زاغ را فرستاد، هر دو زاغ در میان خود به جنگ پرداختند تا آنکه یکی دیگری را کشت، آن زاغ زمین را کاوید و جسد همنوع خود را زیر خاک کرد. (ابن کثیر، ۴۷/۲-۴۸)

کاربرد واژه عربی پژوهش در این آیت قرآنی بسیار دقیق و مناسب است. برخلاف کلمه تحقیق که مفهوم بحث و جستجو را به صورت مستقیم نمی‌رساند؛ بلکه اصطلاح

«تحقیق» به صورت مشخص به یکی از انواع تحقیقات علمی اطلاق می‌گردد که در حوزه روش‌شناسی به نام روش تحقیق مستعمل و مروج گردیده است.

پس پژوهش علمی عبارت از مطالعه تخصصی در یک موضوع مشخص، حسب روش‌ها و اصول معین می‌باشد. (دکتور یوسف المرعشلی، ۲۰۰۳: ۱۵) یا تحقیق در اصطلاح به مفهوم رایج آن عبارت است از: «وسیله‌ای برای مطالعه که به واسطه آن، از طریق جستجوی همه جانبه دلایل و شواهد مورد تحقیق به حل مشکل مشخصی بتوان دست یافت». بنا بر این تعریف، سه مرحله برای تحقیق و پژوهش باید مورد نظر محقق یا پژوهشگر باشد:

۱. جستجوی حقایق (عمل استقرائی وصفی)؛
۲. تفسیر نقدی (مقارنه و استدلال منطقی)؛
۳. بحث و جستجوی کامل و همه جانبه (ترکیب و ایجاد راه حل برای مشکلات/ اشکالات مطروحه).

- مفهوم علم Scientific

- از دیدگاه اسلامی: در تعریف صوری و ماهوی، علم عبارت از معرفت معلوم مطابق ماهیت آن است. تعریف تداولی کاربردی علم، عبارت است از اعتقاد جازم مطابق واقع. پس غایت و مقصد تحقیق کننده در علم، رسیدن به حقیقت علمی در یک موضوع مورد علاقه تحقیق کننده است با استخدام هرگونه وسایل و ابزارهای مناسب دست داشته.
- علم از دیدگاه غربی: «همان فرع مورد مطالعه مرتبط به حقایق به اثبات رسیده است که قوانین عام بر آن حاکم بوده، دربرگیرنده راه‌ها و روش‌های مورد اعتماد

باشد؛ به غرض اکتشاف حقایق جدید در چهارچوب موضوع مورد مطالعه». یعنی حقایق، برنامه‌ها، نظریات، روش‌ها، چهارچوب موضوع مورد مطالعه.

### تعریف ترکیبی روش تحقیق علمی

پس از تعریف و توضیح مفاهیم و مؤلفه‌های مانند روش، تحقیق، علم، به تعریف ترکیبی (روش تحقیق علمی) می‌پردازیم. پژوهشگران تعریف‌های متعددی برای روش تحقیق علمی ارائه نموده‌اند که بعضی از این تعاریفات قرار ذیل است:

۱. روش تحقیق علمی عبارت از «مجموعه‌ای از ابزارها، روش‌ها و راهبردهای خاص است که به غرض جستجوی معارف و پدیده‌های کشف شده، یا برای تکمیل برخی نظریه‌ها و معلومات به کار برده می‌شود که این معلومات و نظریات قابل قیاس و استنتاج بوده باشد.»

۲. روش تحقیق علمی «یکی از سیستم‌های سلوکی یا رفتاری است که به هدف تقویت ادراک بشری و رشد توانایی برای استفاده از همه معلومات دست یافته صورت می‌گیرد، تا سر انجام به ایجاد حیات متمدن متمیز برای فرد و مجتمع بیانجامد.»

۳. کسانی در تعریف روش تحقیق علمی گفته‌اند که «عبارت است از سلوک منظم انسانی به قصد دریافت فرضیه، معلومات، شناسایی یک پدیده، یا موضوع مشخص که از طریق فهم میکانیزم و اسباب مختص به آن انجام می‌شود و سر انجام از طریق آن حصول استنتاج و ایجاد حل مناسب برای معالجه مشکل مرتبط به فرد و جامعه صورت می‌گیرد.»

۴. «فرایند پردازش اطلاعات، برخورد دار از انتظام، متعلق به گستره خاصی از علوم که دارای هویت جمعی بوده و به نوآوری می‌انجامد» روش تحقیق علمی گفته می‌شود. (رسول مرادی، ۱۳۹۲: ۹)

در تحلیل تعریف اخیر، تأکید بر «فرایند» بودن تحقیق، تمایز اساسی تحقیق علمی را از دیگر تعریف‌ها تبارز می‌دهد. به این معنا که تحقیق علمی می‌کانبیزم مرحله‌ای و تدریجی است که موفقیت در هر مرحله مرهون انجام مرحله پیشین است. این فرایند دارای مراحل مواجهه با مشکل، تبدیل مشکل به مسأله علمی، صورتبندی مسأله، تدوین فرضیه، به آزمون گرفتن مسأله و... می‌باشد. پس فعالیت‌هایی که در بر دارنده این فرایند مرحله‌وار نباشند، از دایره تحقیق علمی خارج می‌گردند. همچنان هرگاه در یک فعالیت علمی «پردازش» یا تفکر و تحلیل روشمند اطلاعات صورت نپذیرد، نمی‌توان به آن تحقیق گفت. مثلاً اگر شخصی از طریق اینترنت یا منبع دیگری چند صفحه معلومات را در مورد موضوعی به دست آورد و آن را بدون «پردازش» و بررسی و تحلیل چاپ نماید، چنین کاری تحقیق گفته نمی‌شود، و اینگونه اعمال به نام تحقیق علمی چیزی جز نظریات سست عنکبوتی نخواهد بود؛ بنای سستی که خداوند در شأن آن فرموده است: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ [العنكبوت: ۱۴]. یعنی مثل کسانی که غیر از خدا را اولیای خود برگزیدند، مثل عنکبوت است که خانه‌ای برای خود انتخاب کرده؛ در حالی که سست‌ترین خانه‌ها خانه عنکبوت است، اگر می‌دانستند.

بنا بر آنچه در بالا بیان شد، در تعریف تحقیق علمی بایست قیدها، معیارها و حدود تعیین‌کننده جامعیت و مانعیت تعریف قرار آتی مرعی گردد: وجود فرایند تدریجی و

مرحله‌ای، پردازش و تحلیل و بررسی متقن، جمع‌آوری اطلاعات بایسته، برخورداری از انتظام، روش و چارچوب نظری حساب شده، متعلق بودن پژوهش به گستره خاصی از علوم، دارا بودن هویت جمعی و تاریخی علم با دستیابی به ره آورد تحقیقات پیشین و در فرجام نوآوری و تولید علم از مهم‌ترین تمایزات تحقیق علمی نسبت به سایر فعالیت‌های آموزشی و یادگیری به حساب می‌آید. آنچه سزاوار است، محصول یک پژوهش علمی می‌باشد، همان نوآوری است که نشان می‌دهد که پژوهشگر بهترین معلومات را از گذشتگان دریافته و به آیندگان تحویل می‌دهد. در آموزه‌های دینی عالم و پژوهشگر حق به زنبور عسل تشبیه گردیده است که به جمع‌آوری مواد شایسته می‌پردازد، سپس با تجزیه و تحلیل دقیق و منظم آن، تولید گوارا و شفاف‌بخش را به دیگران تحویل می‌دهد. (رسول مرادی، ۱۳۹۲: ص ۱۱-۱۵) فعالیت تحقیق علمی با این فرایند و پردازش نظامند مورد ستایش قرار گرفته و نتایج مفید و سازنده بار می‌آورد، چنانچه قرآن کریم فرایند فعالیت زنبور عسل را چنین توصیف نموده است: ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلَالًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَنُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾﴾ [النحل: ۶۸ - ۶۹] ترجمه: و پروردگار تو به زنبور عسل وحی «الهام» نمود که از کوه‌ها و درختان و از آنچه مردم می‌سازند خانه‌هایی برگزین، سپس از تمام ثمرات بخور و راه‌هایی را که پروردگارت برای تو تعیین کرده است، به راحتی بپیما. «سپس» از درون شکم‌های آن‌ها، نوشیدنی با رنگ‌های مختلف خارج می‌شود که در آن شفا برای مردم است؛ به یقین در این امر نشانه روشنی است برای جمعیتی که می‌اندیشند.

## ویژگی‌ها و بایسته‌های تحقیق علمی

برای اینکه تحقیق علمی موفق و معیاری باشد، لازم است ویژگی‌ها و شروطی را داشته باشد. در زیر به پاره‌ای از این شروط و ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

- **جدید بودن موضوع:** بسیار مهم است که محقق اثر جدیدی را تقدیم نماید. صاحب تحقیق نباید موضوعی را انتخاب کند که قبلاً کسانی دیگری آن را نوشته اند. مگر اینکه دیگران جوانب متفاوت موضوع را تحقیق کرده باشند. البته هر موضوع زوایای مختلف دارد که پژوهشگران مطابق تخصص و مرحله زمانی خود می‌توانند به بررسی و شرح و تحلیل آن بپردازند. مثلاً معمول است که در یک عرصه علمی راجع به یک موضوعی علمی در یک مرحله زمانی، صاحبان تخصصات مختلف با امکانات دست داشته و با روش‌های مختلف مطابق علاقه‌مندی خود و ضرورت‌های علمی و کاربردی زمان خود تحقیق می‌کنند؛ پژوهشگر تاریخ مهم‌ترین رویدادهای تاریخی موضوع را تحقیق و تحلیل می‌کند، عالم جامعه‌شناس به تحقیق پدیده‌های اجتماعی آن عرصه می‌پردازد، فقیه به شرح و بسط احکام آن موضوع توجه نموده تحقیق می‌کند، محدث راجع به صحت و ضعف و فنون مختلف حوزه حدیثی موضوع می‌پردازد، متخصص زبان و ادبیات به جنبه‌های زبانی و ادبی و دلالت‌های بیانی موضوع همت می‌گمارد. به این ترتیب جوانب و ابعاد گوناگون موضوع با شیوه‌های متفاوت به بحث گرفته می‌شود که این امر غنای تحقیقات علمی را در عرصه‌های علم به نمایش می‌گذارد.

- **واقعی و به‌روز بودن موضوع:** محقق باید موضوعی را انتخاب کند و تحقیق

نماید که به قضایای حیاتی جامعه ارتباط واقعی داشته باشد. در دنیای امروز به

هر اندازه که پروژه تحقیق علمی مورد علاقه و تخصص پژوهشگر باشد، و به هر اندازه که به حیات واقعی جامعه نزدیک بوده به حل مشکلات علمی و کار بردی مجتمع پژوهشی بپردازد، به همان اندازه بحث و تحقیق حایز اهمیت می‌باشد.

- **غنامندی محتوایی و منابع:** یکی از اسباب و عوامل پژوهش موفق انتخاب موضوع دارای غنای مواد محتوایی و منابع وافر و قابل دست‌رسی است. برعکس، موضوع تحقیقی فقیر از لحاظ شکل و محتوای علمی، موضوع ضعیف از لحاظ مواد علمی و منابع، صاحب تحقیق را به مشکلات فراوان، اطاله زمان و درماندگی رو برو می‌سازد. از این رو، از مهم‌ترین وظایف پژوهشگر این است که قبل از انتخاب و نهایی‌سازی عنوان تحقیق، به منابع اصلی و کمک‌کننده عنوان انتخابی خود مراجعه کند تا مطمئن شود که هنگام نوشتن تحقیق در نیمه راه نمی‌ماند. به این اساس پژوهشگر مسؤول باید پروپوزال یا برنامه‌مقدماتی موضوع و مسأله مورد تحقیق خود را با درایت و استواری تهیه و پیشکش نماید. نه آن‌طور که در برخی دانشگاه‌ها معمول است؛ فارغ‌التحصیل مقاطع لیسانس یا ماستری با یاد داشت و ثبت عنوان تحقیق بسنده می‌کند، و سپس در اثنای نوشتن تحقیق هم خود و هم استاد رهنما را به مشکلات فراوانی گرفتار می‌سازد.

- **دقت عنوان و وضوح بیان:** عنوان تحقیق باید تعبیر‌کننده مضمون و محتوای موضوع باشد. تحقیق‌کننده کلمات و عبارات ترکیبی عنوان تحقیق را با دقت گزینش و چینش نماید و اصل جامعیت و مانعیت را مراعات کند. کلمات

عنوان به هر اندازه که کوتاه باشد ارجحیت دارد؛ مگر این که ضرورت تعبیری شدید ایجاب کند. ویژگی دقت و اختصار در همه عناوین هیکیلی تحقیق امر مستحسن است. هم چنان سلامت و سلاست زبان نوشتاری، عدم اطناب و اختصار ممل و مخل، زیادت و نقصان خارج از دایره اصلی موضوع، پرداختن به مقدمات و تفصیل بدون ارتباط به موضوع به غرض پرکردن صفحات یا به هر دلیل دیگری از ضرورت‌های اساسی بحث و تحقیق علمی و یا از معایب آن به شمار می‌رود و سبب خستگی و انزجار خواننده می‌گردد.

- **جهانی بودن تحقیق:** قضایای علمی، شخصی نمی باشد و نباید به اشخاص مرتبط ساخته شود، بلکه به جماعت علمی و پارادایم علمی موجود در یک مرحله زمانی ارتباط می‌گیرد. پژوهشگر واقعی مطابق به رشته و حوزه علمی و پژوهشی که تعقیب می‌کند، باید خود را با شرایط و معیارهای پذیرفته شده تحقیقات علمی آماده سازد تا به الگوی علمی حاکم یا پارادایم علمی جهانی ملحق شود اگر در هر جای جهان که بوده باشد.

- **عمومیت و فراگیری تحقیق:** نتایج تحقیق علمی عام است و قوانین آن به کل جامعه تعلق دارد؛ جامعه علمی مفتوح و باز، که هر پژوهشگر علمی با داشتن شرایط و مواصفات تحقیق علمی می‌تواند به جامعه علمی بپیوندد، برخلاف بسیاری از اندیشمندان و نظریه پردازان دوره‌های یونان باستان یا دوران مدرنیته مانند افلاطون، ارسطو، نیوتن، گالیله، دکارت، بیکن و بسیاری از فلاسفه که با منطق صوری حدی و روش‌های مطلق‌گرایی عقول و اندیشه‌های بسته محسوب گردیده اند.

- **نزاهت و بی‌طرفی تحقیق:** پژوهش علمی به انگیزه‌ها و قضایای شخصی توجه نمی‌کند و برای رضایت اشخاص و نهادها نوشته نمی‌شود، چنانچه پژوهشگر واقعی تحقیق علمی را وسیله طمع و تعصب قرار نمی‌دهد. هر تحقیق و پژوهش علمی که برای ارضای اشخاص یا به غرض کسب منافع مادی به راه انداخته شود، یقیناً اعتبار آن کم و عمر آن در گذر زمان کوتاه خواهد بود. تاریخ علوم و تحقیقات علمی به درازای زمان اندیشمندان و پژوهشگرانی را در عرصه‌های علمی مختلف ثبت صفحات خود کرده است که تحصیل دانش، تحقیق علمی و امتیازات منصب و مکنت را در پای قدرت‌های حاکم زمان خود نریخته اند، بر درآمدها و امتیازات مادی و جوایز مالی هنگفت دست رد گذاشته، رضای پروردگار و اجر آخرت را برگزیده اند و نام و یاد شان را جاودانه ساخته اند.
- **داشتن شک منظم:** تحقیق علمی در نتیجه شک و سؤال اشکال به وجود می‌آید. اندیشمند محقق کار را از داشتن شک و سؤال آغاز می‌کند. اما شک نه برای شک؛ بلکه شک به عنوان همان لحظه عالی تأمل ذهنی، به قصد خروج از تنگنای فکری و یافتن راه حل معضله تحقیق. محقق می‌تواند برای خروج از معضله علمی راجع به برخی مسلمات تجدید نظر کند و گره اشکال علمی را بکشد، نه این که بر معضلات علمی بیفزاید.
- **اصالت تحقیق علمی:** منظور از اصالت؛ امانت و شخصیت علمی محقق است. تحقیق علمی اصیل و ارایه حل معضله تحقیق هوای نفس و خواسته‌های شخصی انسان را به پایین‌ترین حد ممکن می‌رساند، به تواضع و انفتاح و مراجعه صاحب تحقیق می‌افزاید؛ زیرا علم در واقع امر فرایند تراکمی کلام بشر است،

کلام بشر مطلق و نهایی نیست؛ تنها وحی و کلام رسول - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مطلق است. حتی کلام بشر از وحی مطلق نیست؛ بلکه کلام بشر به اعتبار فهم و استنباط و تفسیر از وحی در معرض خطاست، حتی صحابه کرام ادعای فهم مطلق را نکرده‌اند. پس اصالت و تواضع علمی از مهم‌ترین شروط تحقیق و پژوهش علمی دانسته می‌شود.

### اوصاف پژوهشگر علمی

در فرایند تحقیقات علمی مجموعه‌ای از صفات، ویژگی‌ها و شروطی مهم دانسته شده که محقق و پژوهشگر باید خویشان را با آن آراسته سازد. در زیر به برخی از این شروط و ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم.

- **وسعت آگاهی:** اقدام به انجام تحقیق علمی تخصصی بالاترین مرحله علمی و نتیجه مراحل تحصیلی و اجتهاد سال‌های طولانی است. تحقیق‌کننده وقتی به پژوهش علمی رو می‌آورد که آگاهی و معرفت علمی گسترده پیدا نموده معارف و افکار و نظریات را از مصادر و منابع اصلی آن فرا گرفته باشد. تنها به مطالعات سطحی بسنده نکند؛ بلکه در رشته و موضوعی که می‌خواهد تحقیق علمی انجام دهد، باید به عمق آن نفوذ کند و به فهم همه‌جانبه مجهز گردد تا در مسیر تحقیق دچار سوء فهم و تفسیر و تحلیل نادرست نشود. پژوهشگر راستین نزد علمای راسخ و صاحبان فن زانوی تلمذ می‌زند و کسب معرفت می‌نماید، چنانچه به میراث علمی گذشتگان وقوف حاصل می‌نماید.
- **آموزنده راستین:** در تاریخ فکر انسانی به طور عموم سه گونه تلمذ و شاگردی وجود دارد؛ پژوهشگر راسخ باید انتخاب کند که کدام یکی را می‌گزیند: یکی

مقلد تکرار کننده که سالک و مریدی است که از مرشد خود سؤال نمی کند و شعارش این است که «خطا با پیروی مرشد بهتر از صواب با رأی خود است». دومی منکر معرفت که قدر کسی را نمی شناسد؛ نه زندگان و نه گذشتگان را. چه بسا که آموختن از مردگان مفیدتر از زندگان است؛ زیرا تاریخ علم و دانش تراکمی است. امام فخر رازی گفته است: «گذشتگان زرع کردند و ما درو کردیم، چنانچه ما کشت می کنیم تا آیندگان بدروند!» همچنان از نیوتن نقل شده که گفته است: «من به افق های دور می نگرم؛ زیرا بر شانه های نوابغ ایستاده ام! سومی مجدد معرفت؛ جوینده مخلص در تحصیل علم با اخلاص قدم می گذارد، به فضل پیشینیان ارج می نهد؛ اما با نقد و ابداع در عرصه دانش و تخصص می افزاید.» پس مقصد محقق و پژوهشگر راستین: داشتن عقل جامع، برای کسب علم نافع، با فهم نافذ و روشن می باشد. تحصیل علم و تحقیق با ابزار مناسب صورت می گیرد که عبارت است از معلم موجه که به صعود در هرم علم رهنمایی کند، کتاب همراه که در صفای خلوت همنشین باشد، ذات ابداع گر که با ذهن گیرنده و استقبال کننده مجهز باشد.

- **ژرف نگری:** پژوهشگر راستین از صفات ژرف نگری و تشخیص و تدقیق بهره مند است. باید دانست که در فرایند پژوهش علمی، هر آنچه در اختیار پژوهشگر قرار می گیرد حقایق مسلم نمی باشد؛ گاهی معلوماتی به دست محقق می رسد که مبتنی بر دلیل صحیح، منبع اصلی و یا اقتباس سلیم نیست، و یا منشأ وهم و خیال و جعل و تزویر دارد. پس بر محقق راستین است تا در آنچه می خواهد و دریافت می کند تفحص و تدقیق نماید و یا به استادان معتمد و

صاحبان رسوخ در فن رجوع کند تا معلومات و اسناد و شواهد به دست آورده را مستند و مؤکد سازد.

● **تجرد علمی:** محقق و پژوهشگر واقعی باید از هوای نفس، جانبداری، تعصب و مبالغات تا آنجا که ممکن است خود را برهاند. در جستجوی کشف حقیقت باشد و آن را مقصد و غایت خود قرار دهد. با دریافت حقیقت بعد از تمحیص و تدقیق به آن تسلیم شود، اگر چند برخلاف خواسته‌ها و قناعت‌های شخصی‌اش بوده باشد. یافتن حقیقت و انتقال آن به دیگران پربهاترین غایت عالم پژوهشگر است. پژوهشگر راستین باید از ترسیم و تحکیم افکار و نظریات مسبق و پیش‌داوری خود داری ورزد، و تحقیق خود را با دلایل و شواهد و براهین علمی مستند و مؤکد گرداند. به یقین این صفات از مهم‌ترین و ضروری‌ترین صفات پژوهشگر واقعی و عالم حقیقی است.

● **تواضع علمی:** تکبر و عجب و خود بزرگ‌بینی از صفات مذموم عالم و پژوهشگر است، علمای حق و پژوهشگران راستین از این صفات مذموم بیزاری می‌جویند. با تأسف این چنین امراض و صفات ناپسند گاهی در میان بسیاری از متعالمان و پژوهش نمایان شایع است. خداوند متعال در سیاق نکوهش انکار مشرکان، به پیامبر ارشاد می‌فرماید که عقاید و پندارهای باطل آنان را با قناعت و منطق عقل و خرد با گفتگوی آرام به چالش بکشد: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِّنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٢٤﴾﴾ [سَبَأَ: ۲۴] یعنی بگو چه کسی شما را از آسمان‌ها و زمین روزی می‌دهد؟ بگو: الله! و ما یا شما بر هدایت یا در گمراهی آشکاری هستیم.

در این آیت دیده می‌شود که به زبان پیامبر اسلام به مخالفان گفته می‌شود که یکی از ما و شما بر هدایت و یا گمراهی هستیم. حال آنکه مشرکان بر گمراهی آشکار هستند؛ اما اسلوب قرآنی به پیامبر و به علمای مسلمان ارشاد می‌فرماید که با ایشان با نرمی به ایجاد فضای گفتگوی مشترک مبادرت ورزند. نقد و تمییز از شروط اساسی تحقیق علمی است؛ اما این تمییز و تمحیص در تحقیق علمی بایست بدون تجریح مخالفان و کم انگاری آثار آنان صورت گیرد. احترام و ارجگذاری به داشته‌های دیگران از خصال پسندیده پژوهشگر و محقق راستین است. خداوند متعال در باب ارج‌گزاری به دیگران و عدم کم بینی داشته‌های آنان چنین فرموده است: ﴿وَيَقَوْمٌ أَوْفُوا بِالْكَيْالِ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ۝۸۵﴾ [هود: ۸۵] ترجمه: و ای قوم من! پیمانه و وزن را با عدالت تمام دهید؛ و بر اشیاء مردم، عیب نگذارید؛ و از حق آنان نکاهید؛ و در زمین به فساد نکوشید.

### انواع تحقیقات علمی

#### أ) تحقیقات علمی بر اساس مقاصد

تحقیقات علمی بر اساس هدف و مقصد: به دو گروه بنیادی و کاربردی تقسیم می‌گردد. تحقیقات بنیادی به نوبه خود بر اساس روش تحلیل به دو دسته تحقیقات بنیادی نظری و تحقیقات بنیادی تجربی بخش‌بندی می‌شود. به همین ترتیب تحقیقات کاربردی به دو دسته تحقیقات توسعه‌ای و تحقیقات عملی تقسیم گردیده است.

#### ب) تحقیقات علمی بر اساس ماهیت و روش

تحقیقات علمی را بر اساس ماهیت و روش به پنج دسته اساسی تقسیم نموده اند: تحقیقات تاریخی، تحقیقات توصیفی، تحقیقات همبستگی، تحقیقات علی، تحقیقات

تجربی یا آزمایشی. البته موارد دیگری از تحقیقات علمی با عناوین مختلف زیرمجموعه این پنج دسته قرار می‌گیرند. (دکتر محمد رضا حافظ نیا، ۱۳۹۳: ۵۸-۶۳)

هر بخش از این تقسیمات و دسته‌بندی‌ها نیاز به تعریف و تبیین تفصیلی و توضیحی دارد که شرح و بسط آن از حیطه این مقاله بیرون است. بایسته است در یک نوشته جداگانه به شناسایی، تعریف و توضیح، موارد کاربردی و نمونه‌های عملی و تطبیقی انواع تحقیقات علمی پرداخته شود. این مقاله چنانچه گفته آمد به عنوان درآمدی فشرده پیرامون موضوعات مرتبط به روش‌شناسی، تطور و مراحل تاریخی، ویژگی‌ها و انواع اساسی تحقیقات علمی در نظر گرفته شده است، تا علاقه‌مندان و دست‌اندرکاران پژوهش‌های علمی بتوانند در برنامه‌های تحقیقاتی خود از آن مستفید گردند؛ زیرا عرصه روش‌های تحقیقات علمی عرصه بسیار پیچیده و متشعب است. پژوهشگرانی که با جدیت و شکیبایی وارد این عرصه پهن‌ور می‌شوند، به ابعاد و اکناف این میدان بیکران بیشتر آگاهی حاصل می‌کنند. اما کسانی که به این عرصه گسترده دست رسی و یا دغدغه پژوهشی نداشته باشند، دشوار است به گستردگی علوم و فنون و مهارت‌های نظریه‌ها و مکاتب روش‌شناسی تحقیقات علمی المام پیدا کنند.

### روش‌شناسی در علوم اجتماعی

در یک تعریف کوتاه از علم «میکانیسم کشف حقیقت» گفته شده است. هرگاه کشف حقیقت غایت و هدف علم باشد؛ پس وسیله این میکانیسم استخدام و توظیف روش‌های مختلف علمی است. پس روش همان طریقه مطالعه علمی واقعی پدیده‌ها و جوانب مختلف آن است. (آلن راین، ۱۳۸۸: ۱۵-۲۸)

تعریف هر علم ماهیت و موضوع آن علم را تعیین می‌کند. و نظر به ماهیت و موضوع علم، روش‌های مطالعه و تحقیق آن علم تشخیص می‌گردد. چون موضوع علوم اجتماعی، علوم سیاسی و روابط بین الملل پدیده‌های انسانی و اجتماعی است؛ مانند سایر علوم اجتماعی روش‌های مختلف برای مطالعه آن به کار می‌رود.

نویسندگان و صاحب نظران علوم سیاسی به این نظر اند که علوم سیاسی و همچنان علم روابط بین الملل، علوم نسبتاً جدید هستند؛ با آنکه معرفت سیاسی به عمر مجتمعات بشری پیشینه دارد، اما به حیث رشته و مضمون، دانش جدید شمرده می‌شوند. عموماً برای مطالعه و تحقیق علمی در رشته‌های علوم اجتماعی، که علوم سیاسی و روابط بین الملل از جمله آن است از دو روش اساسی می‌توان استفاده نمود:

#### ۱. روش سنتی کلاسیک (Traditional Method)

این روش به صورت اساسی مبتنی بر توانایی و قدرت فهم و تشخیص حس نقدی پژوهشگر می‌باشد. روش سنتی بر استدلال عقلی و فلسفی استوار است، که تحقیق‌کننده بنا بر تهیه مقدمات و مسلمات خود به استدلال و استنباط نتایج می‌پردازد. استدلال و استنتاج صاحبان این منهج بیشتر به استدلال و استنتاج‌های فلاسفه شباهت دارد تا استدلال و استنتاج علمی تجربی. با آن که علمای روش سنتی کلاسیک بر «علمی» بودن علوم اجتماعی و علم سیاست، مانند علوم طبیعی و تجربی تأکید می‌کنند، اما استدلال می‌ورزند که ماهیت علم سیاست به اعتبار انسانی- اجتماعی بودن آن جز با روش سنتی کلاسیک نمی‌تواند تحقیق گردد.

همچنان طرفداران روش سنتی کلاسیک از روش‌ها یا درآمدهای قانونی و تاریخی (Historical Approach) به عنوان قدیم‌ترین روش مطالعه سیاست استفاده نموده، فرض می‌کنند که «تاریخ خود را تکرار می‌کند». به این مفهوم که آنچه در گذشته درست

بوده، با مساعد شدن همان شرایط و حالات می‌تواند اکنون نیز درست بار آید. صاحبان روش سنتی کلاسیک از درآمد نهادگرایی (Institutional Approach) مبتنی بر تحلیل مؤسسات مختلف سیاسی، توضیح وظایف آن و تحلیل روابط میان آن‌ها نیز در مطالعه و پژوهش سیاست و رشته‌های مرتبط به آن بهره می‌گیرند.

اگر چند این روش به فیلسوف یونان «ارسطو» بر می‌گردد، که قوانین اساسی دولت شهرها و مؤسسات زمان خود را غرض مقارنه و مقایسه و انتخاب بهترین آن‌ها مطالعه و تحقیق نمود. (ارسطو- السیاسة، ترجمه: احمد لطفی السید) اما استفاده از این روش (با محتوای سنتی کلاسیک) به صورت منظم میکانیزم تحلیل سیاسی، در قرن نوزدهم در نتیجه جنگ‌های اهلی و نتایج سیاسی پایان این جنگ‌ها به عنوان ایجاد «حکومت خوب» در امریکا صورت گرفت. در واقع این روش تا پایان جنگ جهانی دوم مورد توجه علمای سیاست قرار داشت، تا آنکه «روش سلوکی یا رفتارگرایی» ظهور و ترویج یافت. خلاصه این که وقتی تصورات پژوهشگر با تمایلات و عقاید و ایدئولوژی‌هایش در مطالعات و تحقیقات اثر می‌گذارد، در آن حالت روش سنتی تاریخی و مؤسساتی همراه با درآمد فلسفی و قانونی جزء انفکاک نا پذیر تحقیق علمی می‌گردد.

## ۲. روش تجربه‌ای (Emperical Method)

این روش بر مبنای استقراء (Induction) و تجربه استوار است و به آنچه تحقیق علمی تجربه‌ای صحت آن را ثابت نکرده باشد باور ندارد؛ طوری که با به کارگیری سالم این روش، به گونه غالب استنتاج علمی صورت می‌گیرد. چنانچه اشاره گردید، روش سنتی کلاسیک اولین و رایج‌ترین روش در مطالعه و تحقیقات سیاست و فلسفه سیاسی به کار رفته است. این روش سنتی در مطالعه سیاست تقریباً تا پایان جنگ جهانی دوم کاربرد داشت، تا آن که روش تجربه‌ای نوین ظهور کرد و آن را به چالش کشید.

بیشتر علمای سیاست همزمان با پایان جنگ دوم جهانی به سراغ روش‌های مختلف دیگر رفتند تا پدیده‌های سیاسی مختلف را که روش سنتی در تبیین فهم آن عاجز مانده بود تفسیر علمی نمایند. در این راستا به مطالعه سلوک عملی و تجربه‌ای، به جای روش‌های فلسفی ترکیب و تأکید نمودند. از این رو، این روش به نام روش سلوکی یا رفتارگرایی (Behavioral Method) نیز شناخته شده است، که بر مبادی مکتب سلوکی در مطالعه علوم اجتماعی استوار می‌باشد، و از نیمه اخیر قرن بیستم در مطالعه و پژوهش پدیده‌های اجتماعی مروج گردید. برخی نویسندگان ظهور مکتب «سلوکی» یا رفتارگرایی جدید را در مورد مطالعه سیاست به سال ۱۸۸۰م بر می‌گردانند؛ آنگاه که اولین نوشته‌های سیاست مدار امریکایی وودرو ویلسون (Woodrow Wilson, 1856-1924) نشر و ترویج یافت. ویلسون به اهمیت مطالعه رفتار واقعی نهاد سیاسی تأکید نمود، و به سرعت این روش در مطالعه و پژوهش‌های علوم اجتماعی به طور عام، و علم سیاست به صورت خاص گسترش یافت. نویسندگان مهم‌ترین اسباب انتشار روش سلوکی یا رفتارگرایی در علوم سیاسی را به تحولات آتی نسبت می‌دهند:

۱. عجز و نارسایی روش سنتی کلاسیک در شرح و تفسیر علمی و بسنده

پدیده‌های سیاسی.

۲. پیشرفت تکنالوژیک که جهان همزمان با آغاز قرن بیستم شاهد گردید.

این تحول شامل پیشرفت سرسام آور ابزارهای تحقیق علمی؛ مخصوصاً در عرصه تحلیل‌های ریاضیات و آمارگیری تبارز کرد. همچنان این پیشرفت نوآوری کاربرد کمپیوتر و تطور بی سابقه وسایل ارتباطات را شامل گردید، که همه این دگرگونی‌ها شرایط تهیه ابزارهای آسان و دقیق برای اجرای تحقیقات علمی را فراهم ساخت، و علما و

پژوهشگران از آن استفاده نمودند تا تحقیقات‌شان از دقت علمی و معیاری بودن بیشتر برخوردار گردد.

گفته شده که پیشرفت علوم در نیم قرن اخیر، بیشتر از پیشرفت علوم از بدو پیدایش تا نیمه‌های قرن بیستم بوده است. دلیل این گفته تجدید، تنوع و پیشرفت روش تحقیق علمی طی همین چند دهه خوانده شده است.

دانشمندانی امثال فرانسیس بیکن، گالیله، کپلر، دکارت اساس‌گزاران روش علمی معاصر دانسته می‌شوند که (با روش‌های تحقیق علمی) راه را برای جدا شدن رشته‌های مختلف علوم از (فلسفه) باز نمودند. رونیه دکارت با این مقوله خود "چون فکر می‌کنم، پس وجود دارم"، روش تحقیق علمی معاصر را تسریع بخشید.

در این راستا هارولد لاسول (H. Lasswell) نخستین دانشمند سیاسی دوران مدرن بود که اعلام نمود که تنها روش وصفی در مطالعه سیاست بسنده نیست؛ زیرا از نظر وی سیاست باید تحلیل شود، و محور تحلیل «رفتارسیاسی» باشد، نه واحدهای مختلف سیاسی که این تحلیل شامل اسباب و آثار و نتایج بوده باشد. صاحبان روش سلوکی یا رفتارگرایی که مطالعه سیاست را بر معیارهای روش تجربه‌ای مطالعه می‌کنند، مراحل آتی را در تحقیقات علمی به کار می‌برند:

۱. مرحله ملاحظه؛ یا تعیین اشکال تحقیق.
۲. ایجاد فرضیه مشخص؛ برای شرح مشکل تعیین شده. پژوهشگر تلاش می‌ورزد فرضیه‌هایی را پیش‌بینی نماید که قابل تجربه و آزمایش باشد.
۳. انجام تجربه؛ با ملاحظه واقعیت موضوع، غرض جستجوی سنجش صحت فرضیه پیش‌بینی شده، از طریق تحلیل و آزمایش، که در بیشتر حالات شامل

جمع آوری حد اعظم معلومات در باره مشکل تحقیق و تحلیل و تجزیه کمیتی و آماری می‌گردد.

۴. در اخیر: پژوهشگر با تشخیص اجراءات و گام‌های بر داشته شده، نتیجه‌گیری می‌کند که فرضیه مورد نظرش صحیح ثابت شده است یا غلط. بدین ترتیب پژوهشگر سیاسی این تجربه و آزمایش را شاید به تکرار اجراء نماید تا به نتایجی دست یابد، و یا هم نتواند به نتیجه معینی برسد، و یا اینکه از خلال پژوهش دست داشته به نظریه جدیدی راه یابد که در هر صورت دست یابی به نظریات سیاسی صحیح که قابل قبول همگان قرار گیرد بسیار دشوار و راه طولانی در پیش دارد. بنا بر همین عوامل و موانع تا هنوز روش تجربه ای نتوانسته موفقیت‌های بزرگی را در عرصه مطالعات سیاسی کسب نماید، و این امر ادعای علمای پیرو روش سنتی را تقویت بخشیده که گفته اند تنها روش سنتی کلاسیک می‌تواند برای مطالعه علم سیاست سازگار باشد.

البته عدم موفقیت روش تجربه ای و مشکلات فرا راه این روش در مطالعات سیاسی به صورت مشخص‌تر به عوامل زیر بر می‌گردد:

- طبیعت و ماهیت پدیده سیاسی: پدیده سیاسی به عنوان پدیده انسانی - اجتماعی که به مطالعه سلوک سیاسی انسان ارتباط دارد. غالباً به آزمایش گرفتن سلوک انسان با روشهای علمی تجربه ای محض دشوار است.
- نمونه‌گیری: نمونه‌گیری پژوهش‌های اجتماعی در جوامع بشری غالباً متفاوت و ناقص می‌باشد و نمی‌تواند پژوهشگر را به نتایج دقیق برساند.

- شخص پژوهشگر: یا عالم سیاست که خود جزء اوضاع جامعه تحقیق بوده و تمایلات و افکار و عقاید وی در نتایج تحقیق و یا پژوهش بی تأثیر نمی‌باشد.
  - قلت معلومات: نظر به محرمیت و یا عدم صحت معلومات مورد نیاز تحقیق و عوامل دیگر، پژوهشگر نمیتواند به معلومات دست اول و مورد نیاز دست یابد.
- طبعاً این دشواری‌ها در گذشته موجود بوده و برای همیشه موجود خواهد بود. تا زمانی که این دشواری‌ها و موانع موجود باشد، روش تجربه‌ای نمی‌تواند به عنوان یگانه روش مطالعه علوم انسانی و سیاسی مورد استفاده قرار گیرد؛ بلکه به روش‌های دیگری نیاز خواهد بود.

### نتیجه‌گیری

اندیشمندان مراحل تکوین و روش شناخت و معرفت را در سه مرحله؛ معرفت فطری بدیهی، معرفت فلسفی و معرفت علمی دسته‌بندی و تحلیل نموده‌اند. هر مرحله سطح درک و شناخت حقایق پدیده‌ها، فهم و تفسیر اشیاء در انسان‌ها و با تبعیت از آن در جوامع بشری متفاوت بوده است. گاهی این مراحل معرفتی سه‌گانه با واژه‌های معرفت خصوصی یا شخصی؛ که به طور فطری و با تجربه و ممارست شخصی کسب می‌شود، معرفت کارکردی که با فهم و ادراک قوانین و تجارب به مرحله اجرا قرار می‌گیرد و معرفت افتراضی که با تعمق و درک واقعی حقایق پیشبینی و به آزمایش گرفته می‌شود، تعریف گردیده است. این نوع معرفت از اهمیت بالایی در سطوح معرفتی قرار دارد. از نظر اندیشمندان غربی عقل انسانی که یگانه وسیله کسب و حصول معرفت است، بر سه مرحله فکر دینی، فکر میتافیزیکی و مرحله عقلانی یا مادیگرایی عبور نموده است. مرحله سوم یا اخیر بر فکر غربی حاکمیت دارد که گاهی تحت نام خرد گرایی و

سکولاریسم شناخته می‌شود. فکر غربی امروزی، با آنکه ادعای مادیت‌گرایی دارد، باز هم نتوانسته به صورت کلی از فکر دینی و میتافیزیکی جدا شود که شواهد آن در مراحل تاریخی فراوان است.

مفهوم علم و روش شناخت در سیاق اسلامی و غربی مبتنی بر دو مرجعیت فلسفی مختلف تعریف گردیده است؛ روش اسلامی بر اساس استنباط عقلی و روش غربی بر اساس استقراء تجربی استوار می‌باشند؛ اما هر دو تعریف را می‌توان در چارچوب یک روش مبتنی بر عقلانیت باز، در دو استقامت روش مند: (روش اکیسومی - پیش فرض - معاصر و روش استدلالی کاربردی مطالعه نمود. مفاهیم واژه‌های «روش تحقیق علمی» در قوامیس روش‌شناسی اسلامی نسبت به تعاریف غربی با دقت علمی بیشتری شناسایی و تعریف گردیده است. پژوهشگران با مطالعه تخصصی این مفاهیم، به معانی دقیق و کاربردی این واژه‌ها می‌توانند راه یابند.

روش‌شناسی علوم اسلامی در باب ویژگی‌های تحقیق علمی، نه تنها با ارزش‌ها و راهکارهای مطرح شده در نظریه‌های اندیشمندان عرصه دانش و پژوهش هم نظر است؛ بلکه روش‌شناسی اسلامی مبادی: جهانی بودن قضایای علمی، عمومیت و فراگیری تحقیقات علمی، نزاهت و بی‌طرفی محقق و پژوهشگر، داشتن شک منظم علمی به عنوان بالاترین لحظه تأمل به قصد خروج از تنگنای فکری و حل معضلات علمی، اصالت و امانت در تحقیق علمی را ارج گذاشته، محقق و پژوهشگر واقعی را با داشتن ایمان و نیت خالص در محراب عبادت خداوند قرار می‌دهد.

### سرچشمه‌ها

- القرآن الکریم.
- ابن کثیر، ۱۴۰۶هـ، تفسیر القرآن العظیم، دارالمعرفة، بیروت، ط ۱.
- حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۹۳، مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سمت.
- بدوی، عبدالرحمن، ۱۹۷۹، فلسفة العصور الوسطی، ط ۳، دارالقلم، بیروت-لبنان.
- ابن خلدون، ۲۰۰۵م، المقدمة، دارالفکر، بیروت.
- ارسطو، بی‌تا، السياسة، ترجمه: احمد لطفي السيد، المركز العربي للأبحاث.
- خليل هدف، عنايت الله، ۱۳۹۳، تاريخ افکار سياسی، چاپ سوم، انتشارات محمدی، کابل.
- فاضل، صدقه يحيى، ۲۰۰۳م، مبادئ علم السياسة، الطبعة الثالثة.
- محمد حميد الله، ۱۹۸۵م، مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة، الطبعة الخامسة، دارالنفائس، بیروت.
- ابراهيم، محمد ابراهيم، ۱۳۹۶، رهنمای اصول تحقيق، پوهنتون کابل.
- آلن راین، ۱۳۷۰، فلسفه علوم اجتماعی، ترجمه: عبدالکریم سروش، مؤسسه فرهنگی صراط، تهران.
- روني دکارت، بی‌تا، مقال عن المنهج، ترجمه: کامل عیاد، منشورات عویدات.
- المرعشلي، يوسف، ۲۰۰۳م، أصول كتابة البحث العلمي و تحقيق المخطوطات، دار المعرفة، بیروت، ط ۱.

### منابع انگلیسی:

- - (Robert k. Merton, The Normative Structure of Science in the Sociology of Science, University of Chicago press, 1942/1973)
- - (Thomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, University of Chicago press, 1962/1970)
- - G. Garson, Political Science Methods, Boston: Holbrook Press, 1976, Chater 1.
- - Woodrow Wilson, The Study of Administration, Political Science Quarterly, Vol. 2, No. 2 (1887), pp. 197-222.
- - (Karl Popper, The Logic of Scientific Discovery, London: Hutchinson, 1959, p. 27